

սին Դրուժինան այնպէս է, որ ոչ միայն հարկաւոր է լրացնել արդէն տպագրւած նիւթերը, այլ և տեղի ու տեղը նրանց ստեղծելու Այս կրկնակ տեսակի աշխատանքը հայկական արձանագրութիւնների վերաբերմամբ եւ կատարում է վերոյիշեալ իմ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ 1892—1893 թուականներին Բայց ուրիշ աշխատանքներ վրա հասան ու խանգարեցին Մի և նոյն ժամանակ ասպարէզ եկան նոր ոյժեր, որոնք բաւականաչափ պատրաստված էին արձանագրական հետազոտութիւններ կատարելու Աւելին ասեմ, ես գիտեի, որ մի քանի անձեր արդէն ձեռնարկել են հատուկ վրացական և հայկական արձանագրութիւնները և բաւականաչափ նիւթ են արդէն հաւաքել։ Եւ ինձ թուաց, որ բնական ելքն այն էր լինի, որ կարող ոյժերի միասնաբեր աշխատակցութեամբ գլուխ բերվի այն ինչ որ մի մարդու ոյժերից բարձր է։ Ինձ ամենից նպատակադարձ երևեց կազմել հետաքրքրված անձերի մի տառնաձիւ յանձնաժողով։ Այս նպատակով ես գիտեցի Գայեբեկյան Հնագիտական Մասնագիտողին, այն հաստատութեան, որ տեսութիւն ունի պատմութեան բոլոր հնութիւնների վրա, յատուկ առաջարկութեամբ, որ պարունակում էր հայկական և վրացական արձանագրութիւնները հաւաքելու և հրատարակելու համառոտ ծրագիր, որպէս զի Մասնագիտող իր տեսչութեան տակ առնելով այս ձեռնարկութեանը ինձ պաշտօնական թոյլտուութիւն տալ հրաւերել այս հարցին վերաբերել խորհրդակցութիւն և աշխատակցութիւն թոյլտուութեան թերթ (ОТДЕЛЪНЫЙ ЛИСТЪ) աշխատանք կատարելու համար։ Մասնագիտողը մեծ համակրութեամբ ընդունեց իմ առաջարկութիւնը։

(Այստեղ պիտի նշեմ, որ Մասնագիտողը զրոյթները նրա անունով, մայիսի 12-ից № 1221)։

Անմիջապէս նմանակներ ուղարկվեցին տպագրաւ աշխատակիցներին։

Թիֆլիսով անց կենալու ես ցանկացայ իմանալ դեռ այստեղ գտնվող անդամների կարծիքը, և ես նկատեցի նրանց կողմից մեծ համակրանք դէպի այս գործը։ Գարիբ զգացվեց նախապատրաստական մի խորհրդակցութիւն ունենալ նոյն ժամանակ Թիֆլիսում գտնվող անդամներին հետ միասին։

Խորհրդակցութիւնը կայացաւ մայիսի 23-ին, Ե. Ս. Տակալիլիի ընտանեկան տան, նրա սիրելի անդամներին խանութի տեղում։ Այս անգամ, Գալիլայի, Արիստ, Վաս, Կուտալիլի, Նուր, Ալ, Լալայան, Նիկ, Յ. Մառ, Ե. Ֆ. Սեւ, Տակալիլիի Խորհրդակցութիւնը տեղեկ երկու ժամ, ցերեկվայ 12—2 ժամին։ Այնտեղ քննութեան առնվեցին մասնաւոր և ընդհանուր հարցեր, նախ՝ հէնց արձանագրութիւնները հաւաքելու և հրատարակելու մասին և ապա՝ գործը անդադրելու կազմակերպելու մասին։ Խորհրդակցութիւնը հետեւեալ եզրակացութիւններին եկաւ։

Նրա գիտեմ ինչ գերանական զօրութիւն տակն ու վրա է արել, ջանքերով, խորասկզբ և կուտակելով միմեանց վրա խառնուփնթոր մի բլուր է ձևացրել, քաղաքում գտնված աւերակների ամենամեծ կոյն է դա։

Ամեն անգամ Անին այցելելիս կանգ էի առել այդ աւերակների կոյտի առաջ, երևում էր մի մեծագործ շէնքի խզճախ մնացորդը, բայց այս անգամ... այս անգամ ես նախապատրաստված էի։ Անիի մասին գրող ամեն մի պատմագիր, նրա մասին գրված ծանօթ գրական աշխատութիւնները, յիշատակարանները, այդ բոլորը քիչ-չափ ինձ ծանօթ էին...

—Էի կուտէ Մաղկոցաձորոյ—միմեանք էին շարունակ ինձ մեր պատմագիրները... Էի կուտէ Մաղկոցաձորոյ... և ես այդ քարակոյտների ստորոտից քայլերս ուղղեցի դէպի Մաղկոցաձոր, ուղիղ 35 քայլ, ուր թմն, Էի կուտէ Մաղկոցաձորոյ, այդ անվիճելի է, բայց մի նշան, մի շօշափելի փաստ, որ դա է գագկաւն մեծագործ տաճարի աւերակները, որի մասին ձերեւոյց Արիստ յուսանաւ գտնում է, թէ ւտեղն անգամ յայտնի չէ... Աւերակների այդ կոյտի արեւելակողմը սինի նման կանգուն։ Երևում է մի պատմի մնացորդ—որ մտ է քայլ-քայլան—որով երևում է մի դրան հետք, հիւսիսային կողմում նոյնպէս մի պատմի մնացորդ, աւերակներից մի քանի քայլ հեռու, դարձեալ նրան մտ մի ձիթանք, Անիի տաճարների այդ անբաժան ընկերը—և ուրիշ ոչինչ, ոչ մի քանդակ, ոչ մի որդը նշան։

Բարձրանում եմ տե՛ս ու անկունն իրար վրա թափված այդ զանգուածների գագաթը։

1) Մասնագիտողի նպատակը պէտք է լինի տպագրել արձանագրութիւնների ժողովածուները առանձին հայկականը Corpus inscriptionum armenicarum, առանձին վրացականը Corpus inscriptionum Georgianarum և առանձին երրորդ հատորով նրանց հոսանքն թարգմանութիւնը։ Կր հրատարակվեն նաև Հայաստանի և Վրաստանի մէջ գտնվող ուրիշ լեզուներով եղած արձանագրութիւնները մի հատորով։ Ներկայումս վաղաժամ է խօսել այդ հրատարակութիւնների մասնագիտութիւնների մասին։ Հայ-վրացական արձանագրութիւնների այդ ժողովածուները լոյս ընծայելը մասնագիտողի վերջնական նպատակն է։

2) Այդ ժողովածուները կազմելու համար պէտք է նախօրոք իրեն նիւթ հրապարակվեն հայ-վրացական արձանագրութիւնները առանձին պարակներով ոչ պարբերաբար, այլ երբ ժողովի բաւականաչափ նիւթ։

3) Արձանագրութիւնները ցանկալի է, որ բոլորն էլ դուրս բերվեն լուսանկարով կամ էստամպով, և յամենայն դէպս այդ ձևը պարտաւորեցրի՜ք մինչև տասներորդ դարի արձանագրութիւններին համար։ (Ժողովը բարեօրհանարեց մեծացնել չրջանը մինչև XIV դարը)։

4) Ցանկալի է, որ մասնաւոր նութարանութիւններ հանդէս գային աշակցելու մասնագիտողի ձեռնարկութեան։

5) Մասնագիտողի առաջին գործերը պէտք է լինեն սկզբի կազմել արձանագրութիւնների պատճենները լուսանկարով և էստամպով և գործին նպաստելու։ Նպատակով կազմել ցուցակ այն գրական ցուցումներին, որ գոյութիւն ունեն արդէն լոյս տեսած հրատարակութիւնների մէջ։

Այսուհետև Մառ զեկուցեց մասնագիտողի կազմակերպութեան ծրագիրը։

ՏԵՄԱՅԱՆ, ՀԱՐՑԸ ՆԵՐՄԻՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիներս այն քննարկում և կամայական կարգերի մէջ, որոնք բնական են մեր թեմական դպրոցների վրա, միայն Ներսիսեան դպրոցն էր, որ համեմատաբար կանոնաւոր կեանք էր վարում, յարգելով, որքան հնարաւոր էր, այն ժողովրդական ինքնավարութեան սկզբունքները, որոնք ընդունված էին վաղեմական թուականներին և որոնցով կառավարվում էին մեր դպրոցները մինչև էջմիածնի նոր, կղերական զուգորդ։

Մեր ընթերցողները գիտեն նոյնպէս, որ Ներսիսեան դպրոցի կեանքը վերջին երկու տարեւոր միանգամայն խաղաղ չէր։ Եւ խաղաղ չէր ոչ թէ այն պատճառով, որ այնտեղ տիրում էին ներքին անհամաձայնութիւններ, անկարգութիւններ։ Ոչ, Հոգաբարձական մարմինը և մանկավարժական կազմը գործում էին համեմատաբար, տիրում էր իւրաքանչիւր դպրոցի համար այնքան կարեւոր կարգն ու խաղաղութիւնը։ Բայց մարդիկ կան, ոչ ոնց համար առեւիթ է ամեն մի օրինաւոր, կարգին գործ։ Եւ այդ մարդիկ աշխատեցին պղտորել ջուրը,

որքան մեծ էր իմ ուրախութիւնը, անհ մի ան օրձաբարէ կլորակ սեան գլուխ, յար և նրան Զուարթնոց եկեղեցու պեղումներից գտնվածներին, ունի նրա գլխի զարդերի նմանը, միայն առանց յուսաբան տառերի և ոչ շատ խոր տալիս։ Այդ խոյր զանգուածներից բաւական բարձր կանգնած են տաճարի չորս հիմնական խաբէխների գլուխները, որոնք մէկի վրայից ընկած էր յիշեալ գլուխը, և ահա մէկն էլ, աւելի հեռուն, տորոտում ընկած, որի զարդարուն մասերը մի որ և է բարբառաւի ձեռքով կտրատված են... Այլ ևս տարակուսելու տեղի չի կար, գտնված էր գագկաւն տաճարի աւերակները, որ յար և նման է Զուարթնոց եկեղեցուն։ Յաջորդ օրը եղանակը պարզ էր և ես խնամքով լուսանկարեցի իմ տեսած սեան խոյակը՝ առաջուց որքան կարելի է նրա քանդակները ծածկող խոտերն ու քարերը հեռացնելով։

Հետաքրքիր է պեղումները կատարել այնտեղ։

1890 թ. մի ինչ որ վարդապետ վանահայր էր նշանակված Անիի Միտ 8 օր մնացի այն ժամանակ, երրորդ օրն էր և մեր տարած պաշարի նիւթն տարակալ օգտուվեց։ Հայր սուրբը տաւարի հօտ ունէր, հովիւներ, ամբար, մասնաւոր, իսկ մայր եկեղեցու մի մասում դարձած էր մեծ տաշտերի մէջ կարագ հանելու համար պատրաստված մեծաքանակ մածուց։ Բառի իրական իմաստով սոված էինք։

—Հայր սուրբ, գիւղը մարդ զրկեմք, որ մեզ համար հաց կամ ուտելիք գնէ։
—Ես մարդ չունեմ։

չառ աշխատեցին Այն ժամանակից, երբ Սուրենեան եպիսկոպոսի առանձին հոգաւորութեամբ հոգաբարձութեան մէջ հասն կատարական ընտրութեամբ հոգաբարձու քահանաներ, դպրոցի տեսուչ պ. Սամուէլ Բալաղեանին հեռացնելու հարցը մի քանի անգամ յուզվեց։ Հեռացնել, բայց ինչու։ Հեռացնել կամեցողները այդ առիթով չէին սիրում քահանայութիւնները տալ։ Կայ էջմիածնը, որտեղից կարելի է հրամաններ բերել տալ, և ուրիշ բան հարկաւոր էլ չէ։

Ու սկսեցին հրամաններ բերել տալ։ Դեռ անցեալ տարի հոգաբարձութիւնը քիչ էր մը նստում հրաժարական տալ. չէր կարողանալով համարվել, թէ ինչ պատճառով նա պարտաւոր է հեռացնել պ. Բալաղեանին, որ ահա 8 տարի է, վարում է տեսչական պաշտօնը։ Հարցը մի կերպ բաւարար լուծում ստացաւ։ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը թոյլ տուեց, որ տեսուչը մնայ իր պաշտօնում։ Այս տարի, երբ ծիծեռնակները նոր էին գարնան համարաւ բերում, յայտնի դարձաւ, որ տեսչական հարցը նորից պիտի երևան գայ։ Եւ ահա այժմ, սէզմի վերջում, նա հանդէս եկաւ։

Յունիսի 11-ին հոգաբարձութեան նիստն էր։ Պ. Սամուէլ Բալաղեան ներկայացրեց իր հրաժարականը, որի մէջ ասում էր, թէ ութ տարի վարելով տեսչի պաշտօնը, յոյժեղ է քանի որ ինքը մեծակ էր տանում պաշտօնի ծանրութիւնը, իսկ դպրոցը այս ութ տարեկան ընթացքում երկու անգամ մեծացել է (առաջ 350 աշակերտ, այժմ 600-ից ավել)։ Հոգաբարձութիւնը, լսելով այդ հրաժարականը, ցաւ յայտնեց, որ պ. Բալաղեան հեռանում է դեպրոցից, որովհետև նրա գործունէութիւնը եղել է միշտ օգտակար դպրոցի համար և վճռեց։ 1) շնորհակալութիւն յայտնել պ. Բալաղեանին նրա գործունէութեան համար և 2) տալ նրան միանշանակ մի տարեկան 1000 ռուբլի։ Այս վճիռը կատարվեց անյապաղ հէնց այդ ժողովի մէջ։

Այստեղ հոգաբարձութեան նախագահ Սուրենեան արեւելիկոսպետ յայտնեց, որ հոգաբարձութիւնը պէտք է այժմ կատարէ նոր ընտրութիւն։ Հոգաբարձութիւնը աչքի առաջ ունենալով մի քանի հանգամանքներ, բարեօրհանարեց ընտրել ժամանակաւոր տեսուչ։ (Ի միջի այլոց լավում է, որ Վեհափառը, չլուծով պիտի հրաժարակէ նոր կանոնադրութիւն թեմական դպրոցների համար)։ Հոգաբարձութիւնը, արդէն ընդունած լինելով պ. Բալաղեանի հրաժարականը, կատարեց առանց յետաձգելու ժամանակաւոր տեսչի ընտրութիւնը։ Ձայների բազմութեամբ ժամանակաւոր տեսչի ընտրվեց դպրոցի ուսուցիչ պ. Ստեփան Մալխասեան մինչև սեպտեմբեր ամիսը։

Այս անգամ էլ այնպէս դուրս եկաւ հոգաբարձութիւնը իր առաջ դրած գծաւորութիւնից։ Աւելորդ է ասել, որ սրանով նա մի անգամ էլ կարողացաւ սեղմել իրանդայի կուրորդ։ Մենք պէտք է վկայենք, որ հոգաբարձութիւնը...

—Հայր սուրբ, սոված ենք, գոնէ դուք մեզ հաց ծախեցէ՛ք։

—Ես հաց չունեմ։

—Մածուն ծախեցէ՛ք։

—Մածուն էլ չունեմ...

Եւ այսպէս անվերջ չլուծեման, չլը կայաներ և չլը գիտեման...

Այս պատմութիւնների տակ ճնշված անցեալ տարի ներս էի մտնում Անիի մոտայի պատմագիրներից։

—Համեցէ՛ք, բարով էք եկել, ձայն տուեց մի հոգեւորական, զուարթ շնչաբերով։ Դա Միքայէլ վարդապետն էր, Անիի ներկայ վանահայրը և պահապանը և մի քանի մէջ մինչ չըջապատեց վեցանգ այնպիսի հիւսիսային թեմային, այնպիսի հայրական խնամքով և հոգածութեամբ, որ կարծում էինք թէ մեր տան դռնից էինք ներս մտնել նրա համառ սեղանը, նրա աղքատիկ մասանը բաց էր ամենից համար իր նախորդը ամեն ինչ հաւաքել տարել էր։ Ուսուցողների և այցելուների երթևեկութիւնը խիստ շատ էր և հետզհետէ էլ աւելանում էր։ Ամեն ճանապարհորդ մի պակասութիւն, մի կարիք ունէր և Միքայէլ վարդապետը բոլորի մասին պէտք է հոգար։ Եւ հոգում էր անտարբեր, որքան այդ հնարաւոր էր։ Այս անգամ 6 օր մնացի և այդ ժամանակամիջոցում խնդր Միքայէլ վարդապետը բացեց ինձ իր բերանը։

—Մի զոյգ զանգակ է ինձ հարկաւոր, որ Աստուծոյ փառաբանութեան ժամանակ ժողովարդը եկեղեցի հրաւիրեմ։ զանգակ չունեմ, սկիւ էլ չունեմ պատարագելու համար, երբեմն մօտակայ գիւղից եմ բերել տալիս, չուրջում էլ...

ձուլիւնը պատրաստ էր այս անգամ էլ պաշտպանել իր տեսչին կամայականութիւններից, բայց պ. Բալաղեան ինքը չէր կամեցաւ շարունակել պաշտօնը այնպիսի հանգամանքների մէջ, որոնք պիտի խանգարեն իր սիրած զբաղոցի կանոնաւոր ընթացքը։

Այսօր, յունիսի 13-ին, ուսուցչական խումբը ձայն է առել ի պատիւ պ. Բալաղեանի վերայի այգիներից մէկում։

ՆԵՐՊԻՆ ԼՈՒՐԵՆ

Նորին Մեծութիւն Քաղաքի Կայսրը անցեալ ապրիլ ամսի 29-ին հրամայեց ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդին՝ ամեն միջոց գործ դնել, որ ժողովրդական դպրոցներին ուսուցչութիւնները յատուկ նախապատրաստութիւն ունենան իրանց գործի համար, մի և նոյն ժամանակ հոգա տանելով պաշտպանելու նրանց բարոյական և կենցաղավարական ծանր պայմաններից, որոնք անօգնական դրութեան են մատնում անպաշտպան աշխատանքներին։ Այս մասին ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդին հաղորդեց ուսումնարանական յրջանների հոգաբարձուներին կարեւոր կարգադրութիւններ անելու համար։

Մարաքաղաքի լրագիրները հաղորդում են, որ Սերբիայում տեղի ունեցած յեղափոխութիւններից յետոյ մինչև այժմ Պետերբուրգի սերբիական զեպանութիւնը ընդամենը երկու հեռագիր է ստացել Սերբիայից, որոնցից առաջինը հաղորդում էր յեղափոխութեան մասին, իսկ վերջինով ժամանակաւոր կառավարութիւնը հրամայում էր զեպանին վերադառնալ Սերբիա։ Դեռպէս Նովոկոսովի ճանապարհ ընկաւ Սերբիա յունիսի 2-ին։

Թիֆլիսում ներկայումս տեղի ունեցող ուսուցչական համագործակցական անդամները մօտ օրերումս Ալեքսանդրեան ուսուցչական ինստիտուտի վերաբնակ Սարեյեկոն առաջնորդութեամբ, այցելեցին կովկասեան թանգարանը, որտեղ նրանց բացառութիւններ էր տալիս ինստիտուտի դասատու Վերեսով։ Ուսուցչիները այցելեցին նաև Թիֆլիսի ֆիզիկական դիտարանը, Փաշքի տաճարը, Ալեքսանդր-Նեվսկիի զինուորական եկեղեցին և այլ նշանաւոր տեղեր։

Երէկ, յունիսի 12-ին, վերջացան ուսուցչական համագործակցական անդամները, որոնք սկսված էին յունիսի 2-ին։

1891 թ. ականին ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդին հաղորդեց, որ տարրական դպրոցներից զատ Կիմիված կերակուրեայ դպրոցները գտնվին թեմական ուսումնարանական խորհուրդների իրաւասութեան տակ և կիրականօրեայ դպրոցներ բաց անել ցանկացողները պէտք է դիմեն թեմական իշխանութիւններին։ Ներկայումս միջնորդութիւնը...

չունեմ, մայր եկեղեցին վարագոյր չունէ...

Դարձեալ չլուծեման... բայց որքան զանազանութիւն Միքայէլ վարդապետի միմեանքներին և իր նախորդի մէջ... Խոստացա՞յ զանգակի փող հաւաքել իմ մտերիմների չըջանում, և այս ձեռք Միքայէլ վարդապետը հրաժարվելով ինձ գրում էր, թէ տ. Սուրբաբան արդէն ընծայել է Անիի համար մի զոյգ զանգակ, խնդրում էր սկիւնի և չուրջառի հոգա քաշել վերջինս հոգաց Բագուր յաջորդ Մատթէոս վարդապետը, իսկ մի գեղեցիկ սկիւն Անիի մայր եկեղեցու անունով օրերումս ընծայաբերեցին մի խումբ դերասաններ, որոնք այցելութեան էին գնացել Անի։ Միքայէլ վարդապետը յուզված համարեց սկիւնը։ Նա ջուր է բերել, որ հոսում է աւազ դռնից ներս, քաղաքը, բայց միջոցներ չունէ, որ նրա ընթացքը կանոնաւորէ։ Բայց նա հաւատ ունի և աշխատելու եռանդը։ Նա օտարութիւն չունի Անիի ամենամեծագործ կարիքների համար անգամ արան նրան դիմելու, խնդրելու։ Յետ կալի էր, որ բարեւեր մարդիկ իրանք գիտէին և ինչ բաների կարիք լինելու իմանալով օգնէին *): Յանձնի Միքայէլ վարդապետի Անին գտած է ոչ միայն լաւ վանահայր և հիւրընկալ, այլ և մի քաջ, ծիր և անխնայ մշակ։

Ա. Վրդոյ

Ալեքսանդրօպօլ

*) Միքայէլ վարդապետին գրված նամակները պիտի ուղարկվեն Նախ հոգեւոր կառավարութեան անունով։

Электротехника Груз. Изд. Т-ва, Б.Ваняшная ул.